

Materiały z konferencji „Problemy normalizacji języków słowiańskich“ (Poznań, 18.05.2010)

MARIE KRČMOVÁ

Ústav jazykovědy a baltistiky. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity Brno

NORMA KULTIVOVANÉ VÝSLOVNOSTI, JEJÍ POPIS A OSVOJOVÁNÍ

Hodláme-li se zabývat normou kultivované výslovnosti, měli bychom nejprve uvážit, jaká specifika má/může mít ve srovnání s obecně, alespoň v české lingvistice, přijatou představou normy jazyka jako souboru výrazových prostředků všech jeho rovin, které jsou uživateli přijímány jako náležité a v daném typu komunikátů závazné. Jejím popisem, jehož postavení se opírá o autoritu – v ČR dnes o Ústav pro jazyk český AV ČR – je kodifikace. Připomeňme, že norma existuje bez ohledu na kodifikovanost, na stav aktivní znalosti obecných zásad a konkrétních doporučení kodifikace uživateli, a konečně i bez ohledu na to, zda a jak je sama kodifikace v konkrétních komunikátech uplatňována. Norma existuje jak u jazykových rovin, kde je kodifikování těžko možné (rovina textová; zpracování zejména administrativních textů podle závazného modelu není kodifikací v lingvistickém smyslu), tak i u rovin tradičně poměrně dobře kodifikací zachycovaných (morfologie) a dlouhodobě ustálených (pravopis). Obecně je u psaných textů existence normy lépe dokumentovatelná, protože takový text je, až na texty zcela soukromé, vědomě formulován na základě institucionálně (školou) osvojeného způsobu vyjadřování a je určen aspoň potenciálně pro celospolečenskou komunikaci, což u mluveného textu není a nebude. Lze samozřejmě pokládat za potřebné, ba nutné i kodifikování výslovnosti, pokud termín „kodifikace“ chápeme jako vědecké zachycení normy v určitém bodě tvořící oporu pro vyjadřování, nikoli jako něco, na čem je nutno vždy trvat. Materiály orientující ve spisovnosti psaných textů mají svou tradici a jsou v určitých intervalech dílčím způsobem inovovány a doplňovány, ale to, co bylo zamýšleno jako kodifikace pro výslovnost ve veřejném projevu, kde právem očekáváme kultivovanost nejen v obsahu, ale i formě, je daleko méně obecně známé a příslušná publikace sama je navíc už těžko dostupná. Česká kodifikační příručka *Výslovnost spisovné češtiny* (Hála 1967), která se týká domácích slov a jen v názvu prvků prozodických, vyšla totiž naposledy před více než 50 lety. A tak je jako orientující ve spisovnosti přijímán text popisující normu bez kodifikačního záměru, Hůrkové-Novotné Česká výslovnostní norma, vydaná ovšem už před více než 20 lety (1995). Další komplexnější publikací je až Zemanova Česká ortoepická norma (2008) vzniklá na Pedagogické fakultě v Hradci Králové pro potřeby budoucích učitelů mateřštiny, jejíž užívání není pro jednotlivé vysoké školy závazné a mimo vlastní fakultu se o ní, pokud můžeme

posoudit, ani neví. Výslovnostní doporučení jsou začleněna v omezeném rozsahu ve školních učebnicích a v odborných publikacích o zvukové stavbě češtiny (např. Palková 1996, Krčmová 2008). Prakticistní příručky pro různé kurzy komunikace výklad o výslovnosti uvádějí minimálně a nepoměrně více pozornosti věnují zevnějšku mluvčího nebo jeho pohybům. Vzhledem k množství veřejných promluv celonárodní povahy šířených nejrůznějšími médii, kde bychom oprávněně očekávali kultivovanost, je to přinejmenším zvláštní. U domácí slovní zásoby se prostě mlčky předpokládá, že je vše jasné, a informace o kultivované výslovnosti u nověji přejatých slov, pokud do úzu přicházejí i přes psanou podobu, jsou dostupné až ve slovnících cizích slov; ve vyjadřovací praxi proto záleží na odhadu mluvčího, který se buď přizpůsobuje cizí výslovnosti, pokud ji zná, nebo se drží psané podoby podle zásady „čti, co je psáno“ (psané *menu* – [meni]/[menu]). Podobné je tomu i u vlastních jmen. Vznikla sice kodifikující *Výslovnost spisovné češtiny II* (Romportl 1978), v ní ale můžeme pokládat za stále plané jen obecné výklady a doporučení, zatímco obsáhlý připojený výslovnostní slovník se jeví vzhledem k dynamickému rozvoji této části slovní zásoby jako nedostačující rozsahem i obsahem. Ani tato knížka není obecně známa a je dostupná jen v knihovnách. Můžeme se tedy podívat tomu, jak jsou mluvčí v odhadu českého znění cizího slova nejistí, ale ve skutečnosti to k smíchu není. Nedostatek vhodných materiálů souvisí celkovými problémy ve vytvoření popisu normy výslovnosti, jejím eventuálním kodifikování i v působení na vyjadřovací praxi.

Zvuková realizace má svá specifika už v chápání „náležitosti“, noremnosti zvukových realizací účastníky komunikace, jak produktorem, tak – hlavně – recipienty. Shodneme se jistě v tom, že cílem komunikace přirozeným jazykem je sdělení informace tak, aby byla příjemcem nejen vnímána, ale i ve shodě se záměrem produktora interpretována jak ve věcné, tak pragmatické složce sdělení. Podstatné je přitom, že sdělení je produkováno jako sled vyslovovaných celků netotožných se slovem a jako celek (dokonce spojený s komunikací neverbální) je i vnímáno (Krčmová 2003). Na rozdíl od podoby psané, kde lze pozorovat i písmena a graficky oddělené výrazy, se v tomto procesu nemůže pozornost soustředit ani při produkci, ani při recepci na jednotlivé zvukové prvky (hlásky a jejich seskupení), a dokonce v přirozené řeči většinou ani na jednotlivá slova. Sama výslovnost je totiž automatizována pro celky větší než hláska a slabika už v procesu přirozeného učení jazyku. Dítě vnímá a produkuje celky sdělení, výpovědi, jistě v útlém věku formálně i obsahově málo náročné, ale nikoli izolovaná slova. Učení navíc probíhá z počátku v rodinném prostředí vskutku mateřského jazyka, kde je pravidlem vazba na region; obecný standard pro tuto fázi osvojování nejen neexistuje, ale ani existovat nemůže. S tím nepřímou souvisí i skutečnost, že i v mateřském jazyce věnujeme zvuku sdělení pozornost až v okamžiku nesrozumitelnosti nebo tam, kde jde o výraznější zvláštnosti ve srovnání se zkušeností příjemce. Zjednodušeně – výslovnost se děje, ale pozornost jí věnujeme minimálně.

Kromě toho – norma v jazyku není věcí okamžiku. I když ji takto popisujeme, ve skutečnosti se vyvíjí a spojuje generace právě tím, že je pro ni charakteristická, jak výstižně vyjádřil (v souvislosti s kodifikací) už příslušník Pražského lingvistického kroužku Mathesius (1932), pružná stabilita, tj. obsahuje v sobě jak prvky tradiční, tak inovace. Utváří se sice přirozenou cestou na základě úzu, který do ní inovace vnáší, ale na její stabilizaci má kromě kontaktu generací vliv existence celospolečenské roviny textů, které jsou přístupny (aspoň potenciálně) celospolečensky a patří více než jediné generaci. A tu je významný

rozdíl mezi zvukovou mluvou a psaným textem: Kontinuita existuje u psaných textů už po staletí, starší texty mohou být vnímány a mohou na povědomí o normě působit i po desetiletích, ne-li staletích. Podstatou roli pro poznání jejich proměn navíc mají popisy v podobě gramatik, které se stávají základem pro institucionální (školní) působení v její prospěch. Toto působení má samozřejmě svou historii, do níž patří také úroveň školství, postavení výuky mateřskému jazyku v něm, konečně i to, co a jakými metodami se vyučuje. (Konkrétní poznatky o tom najdeme v pracích o didaktice mateřského jazyka a její historii.) Důsledkem je pak stav vyjadřování všech, kdo toto institucionální působení prožili: Tak např. absolventi středního školství v době mezi světovými válkami byli v Česku vedeni k důslednému aktivnímu užívání spisovného jazyka, nelze však doložit, že by šlo i o úroveň výslovnosti.

Pro zvukovou podobu jazyka podklady ze starších dob nemáme ani mít nemůžeme. Celospolečenská komunikace v mluveném jazyce těžko mohla před několika generacemi existovat a sám veřejný mluvený projev, kde by se mohly utvářet její základy, byl do vzniku záznamu zvuku záležitostí povytce kontaktovou; i když se některé proslovy také publikovaly, výsledné texty nemohly nijak zachytit skutečnou výslovnost. Navíc byly korigovány i ve „správnosti“ gramatické, takže z nich nelze usuzovat ani na kolísání v dobové normě fonologicko-fonetické a morfologické. I v době, kdy už záznamy existují (např. filmové dialogy), jsou v minulé (dosti nedávné) době stylizované, připravené po obsahové i formální stránce – a zvuk se „dotáčel“ později za specifických podmínek; rozhlasové nahrávky byly sice zdánlivě „živé“, ale mluvčí ještě před několika desetiletími, tedy z hlediska vývoje jazyka nedávno, předčítal a iluzivní spontánnost mediální promluvy nebyla na pořadu dne. To se změnilo až s nástupem televize, v plném rozsahu pak až v posledních letech. Kromě toho jde u médií o vztah jednosměrný: Zatímco jazyková norma vzniká ve vzájemném kontaktu uživatelů jazyka, zde byl sice produktor, ale recipient byl pasivní a nemohl bezprostředně dát na vědomí nesouhlas, pokud by byla výslovnost z jeho hlediska nevhodná nebo nesrozumitelná. Zájem o zvukovou podobu kultivovaného českého vyjadřování však existoval: Počátky nacházíme už od 2. poloviny 19. století (Durdík 1873), mísila se v něm však „správnost“ jazyková v morfologii, lexiku a stavbě vět a textu s výslovností a důležité místo v hodnocení mělo estetické vyznění. Starší materiály se k výslovnosti navíc vyjadřovaly s tím, že upozorňovaly na dialektové zvláštnosti, odmítaly určité zvukové prvky, ale pozitivní obraz nebyly s to podat z důvodů, na které upozorníme dále. Zvuková stavba češtiny nebyla opomíjena Pražským lingvistickým kroužkem, obsáhla Weingartova studie publikovaná ve sborníku Spisovná čeština a jazyková kultura (Havránek, Weingart 1932) měla však menší ohlas než jiné stati sborníku. Pokus o skutečný popis kultivované výslovnosti, iniciovaný potřebami divadla, byl ojedinělý (Trávníček) a nebyl obecně akceptován. Vznik ortoepické komise v r. 1942 (Hála 1967: 73–84) byl za podmínek vypjatého zájmu o češtinu, typického pro situaci za 2. světové války, reakcí na aktuální potřeby. Směřoval k vytvoření zásad kodifikačních, tedy k závaznému popisu normy. Komisí vypracované obecné zásady byly ale obtížně realizovatelné. A poválečný posun obecnějších norem komunikace řešení neusnadňoval. Sice se rozvíjejí technické možnosti záznamu a šíření zvuku, takže potřeba kodifikace by byla zřejmě naléhavá, ale, což je podstatné, proces demokratizace jazyka (Havránek 1962), v obecné rovině jistě náležitý, rozšiřuje okruh uživatelů jazyka i o mluvčí, kteří neměli aktivně osvojeny normy kultivovaného vyjadřování ani v psané podobě, natož pak ve zvuku. Otázkou je, zda vůbec

tito „noví veřejní mluvčí“ mohli tušit, že je třeba užívat jazyka s vědomím určité závaznosti nejen toho, co řeknu, ale i jak to řeknu.

Úkoly, které existují při popisu normy kultivované výslovnosti (nechceme užít termínu spisovné, protože s psaností to nemá nic společného), jsou i dnes stejné jako před více než desetiletími: Poznání skutečného stavu výslovnosti veřejného projevu a její adekvátní popis. A protože by výsledný popis měl být uveden do vyjadřovací praxe, měl by být formulován tak, aby ho mohl uživatel – v tomto případě nepochybně laik – pochopit a řídit se jím. Bylo by jistě potřeba mít také nástroje k tomu, aby si aspoň veřejní mluvčí takto popsanou výslovnost osvojili, ale to je, domníváme se, jen zbožné přání. Každá z naznačených fází má svá úskalí.

Výběr promluv, kde je možno sledovat stav výslovnosti a její formující se normu, je dnes vzhledem k množství nejrůznějších zvukových médií snadný jen zdánlivě: Je jich sice mnoho včetně soukromých, ale zaznívají v nich promluvy nejrůznějších žánrů, nejen těch, kde je kultivovanost vyjádření nutná nebo očekávaná. Proto pokládáme za vhodné opírat se o výslovnostní normu ve veřejnosprávním zpravodajství, kde však nejde o promluvy zcela spontánní a jejichž mluvčími jsou lidé, kteří mají určité výslovnostní školení. Tento obraz ideální výslovnosti bohužel může působit jako vzor jen na malou část populace, kromě toho posluchač většinou pořad podle úrovně výslovnosti nehodnotí.

Zpravodajství jako zdroj poznání výslovnosti je pro analýzu z hlediska výslovnostní normy přístupné, ale – i když to dnes není vzhledem k technizaci světa módní – jde nutně o analýzu sluchovou; rozvinuté experimentální metody dovedou velmi přesně zachytit akustickou i artikulační stránku zvuků, jejich seskupení i celků promluvy, ale těžko mohou ukázat relevantnost získaných jedinečných údajů pro posluchače, který má k dispozici právě jen vlastní sluch. Navíc při percepci si vnímatel všímá obsahu sdělení včetně emocí je provázejících a výslovnost vnímá jen jako technický nástroj k prezentaci informace. A nástroji pozornost, jak jsme připomněli, věnujeme až tam, kde neslouží dobře účelu. Navíc – ani vysoce kvalifikovaný vnímatel nemůže celý okruh textů „vypoaslechnout“ a různí hodnotitelé nemusejí zachytit vše, co by mohlo být významné. Je ze zkušenosti (např. při výzkumu dialektů pro Český jazykový atlas) známo, že pozornost posluchače vzbudí hlavně to, co se vymyká jeho vlastní výslovnosti, ev. výslovnosti typické pro prostředí, v němž se pohybuje, nebo obvyklé v určitém okruhu veřejných komunikátů; např. regionální obměny hlásek na domácí půdě nevnímá a všimne si jich až v nezvyklém kontextu (brněnská užitá výslovnost vokálů *e, i* je např. nápadná až v celostátním zpravodajství) nebo nevnímá výslovnostní zvláštnosti člověka, s nímž žije nebo jehož si váží (viz slabé povědomí o výrazném neortopedickém vyslovování *r*-ových hlásek u Václava Havla). V projevu obsahově velmi hodnotném (např. v přednášce na vědeckém fóru) je patrná vysoká tolerance příjemců k výslovnostním vadám a jiným nedostatkům přednášejícího. Kdysi to platilo i pro mluvu výrazných hereckých osobností, ale to je už skutečně velmi dávno.

V ideálním případě by jistě mohla být norma zaznamenána, může tedy nastat další fáze, fáze popisu. Ten musí být přísně synchronní, protože – jak už jsme upozornili – kultivovaná výslovnost sice má tradici, ale není do minulosti poznatelná. Už výraz „popis“ naznačuje, že půjde navíc při popisu o využití psané podoby jazyka, což odpovídá i tradicím odborného vyjadřování. Sám popis výslovnosti předpokládá rozhodnutí o směru pohledu (od celku k částem – nebo naopak) a – právě s ohledem na psanou formu výkladu – je podáván od psané podoby k výslovnosti, vlastně i pro rodilé mluvčí jako „návod“ ke čtení. Lze jej dík

tomu ve vyjadřovací praxi uplatnit při dobře zvládnutém (připraveném) projevu předčítaném; pro spontánní veřejné promluvy by byl sice využitelný, ale jen teoreticky, protože v takové promluvě si mluvčí možnou psanou podobu svého sdělení nevybavuje. Výsledný text popisu pak musí být vzhledem k tomu, že se týká jazyka v užití, uživatelsky přístupný, potenciální příjemce popisu by měl být schopen jej bez větších odborných znalostí pochopit a aplikovat do vlastní vyjadřovací praxe. Kromě toho musí být výklad výběrový, dnešní výklady nemohou být zahlceny informacemi o prvcích pro Čecha neproblematických nebo důležitých jen z historického hlediska, protože pak se věci skutečně důležité ztrácejí.

Volba způsobu popisu není náhodná. Lidská řeč je produkována vždy, jak jsme připomněli, jako celek a jednotlivé složky zvuku jsou v ní provázány, ale takto, jako nepřetržitý celek, ji nelze v textu zaměřeném na příjemce popisovat pro obrovské množství možných zvukových kombinací v rámci mluvy. Součástí normy jsou navíc jak realizace jednotlivých zvuků-hlásek a jejich seskupení, tak modulace celku, která je pro percepci nejméně tak důležitá jako hlásky samy. Ty lze z celku promluvy vydělit na základě zkušenosti zobecňující jednotlivé realizace („fonologické slyšení“) a umožňující je realizovat i samostatně (v případě vokálních zvuků) nebo v minimálním kontextu (s neutrálním vokálem u konsonantů), ale modulaci celku takto vydělit neumíme, pokud nemáme k dispozici experimentálně fonetické vybavení. Samy popisy se dějí – i díky tradici – právě od hlásek, i když se tím částečně supluje foneticko/fonologický výklad o jazyku, který není pro vlastní popis normy nejpodstatnější; je to nutné, protože příjemce by měl mít možnost poznat alespoň základní terminologii, s níž se pak při charakteristice výslovnosti pracuje.

Sám popis normy výslovnosti izolovaných hlásek (poučení o ortofonii) je pro češtinu poměrně jednoduchý, neboť čistě nářeční hlásky jsou uvědomovány a do kultivovaného projevu mohou proniknout jen náhodně. Vady řeči se dokonce snaží už rodiče odstranit spoluprací s logopedy. Jinak je tomu u regionálních obměn vokálů, mluví-li se však např. o „úzkém“ nebo „povoleném“ [i], [e] nebo o rozdílných realizacích hlásky [l] v Čechách a na Moravě, přesnější představu si neoborník neutvoří. Nakonec i sama lokalizace určité výslovnosti „v Čechách“ a „na Moravě“ je velmi rámcová. Navíc je nutno počítat s různými úrovněmi výslovnosti, explicitní (pečlivá) výslovnost má zásady striktnější než výslovnost implicitní (běžná).

Také pro spojování hlásek je výběr údajů dosavadních poučení o kultivované výslovnosti vhodný spíše pro popis jazyka jako celku, neboť se vedle sebe objevují údaje o jevech, které nepřinášejí žádné ortoepické problémy, vedle uvedení několika jevů problematických. Českým mluvčím např. není třeba připomínat regresivní asimilaci párových hlásek (podle koncového konsonantu skupiny – *babka* [bapka], *četba* [čedba]), ani progresivní asimilaci skupiny ř + neznělá párová souhláska (*řka*, *tříska*), kde žádné kolísání není. Roli ve výkladu hraje tradice, pozornost je např. věnována dubletní výslovnosti skupiny psané *s* + *h* (*shoda* – [schoda]/[zhoda]), i když jde o záležitost několika málo slovních základů (prefix *s* + základ začínající na *s* doložený jen u několika slov). Soustředění pozornosti na jednotlivé výrazy vede k tomu, že další dubleta znělostní asimilace se připomíná jen u imperativu 1. pl. (typ *hod'me* [hod'me]/ [ho'me], ale jen *kupme* [kupme]), což je tvar málo frekvencovaný. Daleko běžnější asimilace mohou nastat při spojitě výslovnosti mezi slovy (nejen desonorizace typu *hrad stál* [hrat stál], nebo zachování znělosti typu *hrad byl* [hrad bil], ale i sonorizace typu *výlet začal* [víted začal], což je už nenoremní), ale tu je realizace závislá nejen na regionu mluvčího, ale také na tempu teče a výraznosti výslovnosti, protože

ne vždy se v konkrétní promluvě hranice slov vyjádří jinak než místem přízvuku. Větší pozornost by si skutečně zasloužily případy možné mezislovní asimilace před jedinečnými konsonanty (a párovým *v*), ev. vokály; jsou sice v popisech připomínány, ale tam mohou být zákonitosti už jen naznačeny. V podstatě není sonorizace (psané *tak musíš*, *tak abys* vyslovené [*tag musíš*], [*tag abis*], zatímco spisovné by mělo být [*tak musíš*], [*tak abis*]) v kultivované mluvě přípustná, ale při poslechu uniká pozornosti a sám mluvčí si jí často není vůbec vědom, neboť je typická pro region východnější části Moravy, v němž vyrostl. Užití rázu před vokály na švu předložkových spojení nebo samostatných slov je sice v popisu normy připomínáno, ale tu specializované studie ukazují velký pohyb v úzu a v důsledku toho i v normě a o stabilizaci je těžko mluvit. Nutnost vést popis od psané podoby češtiny se promítá zejména do poučení o výslovnosti složitějších souhláskových skupin: Bez ohledu na to, do jaké míry je jejich psaní podloženo historicky a je od reálné výslovnosti vzdáleno, očekává se, že budou alespoň v pečlivější výslovnosti realizovány (po provedení eventuálních znělostních změn) nezjednodušeně – tedy *švestka* [švestka], *rozčesat* [rozčesat]. Jen ve dvojicích (foneticky) stejných konsonantů se většinou zjednodušuje, pokud nejde o styk prefixu a slovního základu – *kamenná* [kamená], *babiččin* [babičín], ale *rozzlobit* [rozzlobit]. Několik izolovaných případů, kde se i v kultivovaném projevu podle stávající normy zjednodušuje (*dcera* [cera]) nebo se naopak očekává výslovnost zdvojená s odkazem na „záměnu slov“ (*křeček* – *křečci* x *křeč* – *křečí*) na tom obecném zachycení nic nemění. Ostatně není zde (ani v příslušné příručce) na místě vypisovat všechny jednotlivosti, protože normu kultivované výslovnosti tvoří její obecnější tendence, a to včetně principů kolísání.

Z dalších složek výslovnosti si popisy normy všimají slovního přízvuku. Přitom jsou v novějších materiálech brány v úvahu skutečné podmínky realizace, tj. nejen jednotlivé výrazy, ale i jejich zapojení do promluvového úseku. Ukazuje to vyjádření zmíněné Zemanovy knížky (2008), kde ve shrnutí čteme tradičně a zjednodušeně „jednoslabičné předložky tvoří s následujícím slovem jeden zvukový celek“ (177), ale o několik stránek výše ve výkladu najdeme přesnější „pravidla o přízvukování předložek dodržována nejsou“ (135) s určením faktorů (rytmizační, významový, artikulační), které o konkrétní realizaci mohou rozhodovat. To ukazuje, že se stále střetává tradice s realitou normy. Ostatně podobně soudí už kodifikace české výslovnosti z r. 1967, ale do obecného povědomí to neproniklo.

Právě na zásadách přízvukování můžeme ukázat, jakou roli hraje při uvědomění si normy výslovnosti a jejích zásad tradice. Prvotní poučení v náležité výslovnosti, které se dostane dětem na počátku školní docházky, je vedeno od psané podoby; děti při vstupu do školy umějí mluvit, i když pravděpodobně nespisovně, učí se číst a je nutno, aby produkovaly po počátečním hláskování a slabikování text spojitě. Dostane se jim tedy poučení, že (ve formulaci standardní Stručné mluvnice české 1996: 15, jíž odpovídaly po desetiletí formulace školních učebnic) „předložka jednoslabičná se vyslovuje se slovem, k němuž náleží, a klade se v takovém spojení přízvuk na předložku, např. **do** školy, **po** Labi, **na** východě, **se** sestrou, **do** páté třídy“. Jen v petitu je na další stránce ve třech řádcích v dané mluvnici poznámka, že v některých případech pravidlo neplatí. Toto jedno z mála poučení o výslovnosti, kterého se ve škole všem dostalo, se ukotvilo ve vědomí a je v něm do dospělosti. I proto dodnes zaznívají (od starších posluchačů, mladší příjemci jsou tolerantnější nebo snad málo vnímaví) připomínky k výslovnosti rozhlasových a televizních redaktorů nebo hlasatelů, kde právě upozornění na „nedodržování“ v první třídě osvojeného

pravidla hraje velkou roli. To ukazuje, jak je vnímání výslovnosti ovlivněno původní formulací „pravidla“ a jak je tu tedy formulační přesnost a využitelnost v praxi pro formulaci zásad spisovnosti důležitá. Další údaje o výslovnosti včetně terminologie jsou v učebnicích na vyšším stupni základní školy a na škole střední, ale nemůžeme posoudit, do jaké míry to má vliv na vyjadřovací praxi žáků; pouze na konzervatořích je v souvislosti s profesní přípravou v jednotlivých oborech poučení širší a počítá se i s aktivizačními poznatky. Pro výuku mateřského jazyka jsou na běžných školách podstatnější jiná témata a dokonalost výslovnosti je pro žáky a studenty nezajímavá. Ve spontánní promluvě, byť sebevíc veřejné, se ostatně bude i v dospělosti pozornost soustřeďovat na důsledky vhodného časového, silového a výškového členění a odstínění promluvy, nikoli na jednotlivé prvky členění.

Ztvárnění celku promluvy pak lze v psaném textu popisu představit jen v náznaku, protože jde o relaci především výšky a síly mezi jednotlivými prvky (slabikami) a o proměny tempa. Zobrazení, které se užívá, může zachytit pouze zobecněné relace jednotlivých slabik a celých skupin výrazů v intonačním schématu, nikoli v komunikaci proměnlivé hodnoty, a už vůbec ne tempo řeči nebo barvu hlasu. Jen speciální studie může být komplexnější a věnovat pozornost navíc zvukovým obměnám citovým, které jsou v reálné mluvě samozřejmostí. Zobecnění tu jistě existuje, jinak by mluva nemohla v mezilidské komunikaci plnit své funkce, ale jeho teoretické uchopení a formulování zatím bylo uskutečněno jen na vědecké úrovni. A přitom všechna poučení o normě jsou také v této složce adresována potenciálnímu uživateli, jehož předchozí poznatky jsou formovány empirií.

Platí to však i v jiných, třeba méně nápadných případech. Pokud nejde o profesionální mluvčí, kteří prodělávají soustavnou mluvní výchovu, s uživateli se poučení o kultivované výslovnosti vlastně míjí, protože ta je u dospělého zcela automatizovaná a jakýkoli zásah co automatismu vede k tomu, že se mluvčí soustředí na výslovnost natolik, že nestihne udržet linii promluvy. O situaci jakkoli emotivní to platí tím více, při silnějších emocích se výslovnost rodného kraje objeví i u mluvčích poměrně vzdělaných a jazykově jinak vyspělých.

Ukazuje se, že zejména pro souvislou řeč by bylo ideální prezentovat popis normy zvukovým záznamem nebo ho jím aspoň doplnit, ale to se daří jen omezeně: Ne že by nebyly k dispozici výzkumné metody a technické možnosti zpracování a prezentace výsledku, ale tu již popis naráží na realitu – vnímatele, který potřebuje výklad na to, aby mohl zhodnotit vlastní realizace, poznat jejich vztah k ideálu a změnit se. To je však, jak už jsme připomněli, možné jen při velmi vysoké zainteresovanosti mluvčího, kterého však k tomu, pokud není profesionální mluvčí, nikdo nenutí: rozumět mu je a to i ve veřejné promluvě stačí. Velká pozornost, kterou by věnoval vlastní realizaci, by pak zcela narušila proces formulování myšlenek nebo i jejich důvěryhodnost, vztah k příjemci, v němž hraje dnes důležitou roli iluze spontánnosti. A protože jde o promluvy kontaktní (nebo – v médiích – iluzivně kontaktní), jde vždy o komplexní komunikáty, v nichž hraje roli také celková osobnost mluvčího a množství mimojazykových prostředků, mezi nimiž má sama výslovnost jen dílčí roli.

Přesto se snahy poznat a popsat výslovnostní normu a uvádět ji do vyjadřovací praxe nemůžeme vzdávat. Tato norma existuje, ale má (na rozdíl od norem psaného jazyka) negativní vymezení: nemůžeme podat úplnější soubor informací o tom, co do ní patří, ale dovedeme zformulovat, co do ní nepatří, tedy co ve výslovnosti v kultivované promluvě „není normální“. A čekáme-li skutečný výčet toho, co lze, nelze, navíc tak, abychom si výčet po přečtení hned osvojili (ev. aby to někdo udělal za nás jako při opravování psané-

ho textu), dostáváme se mimo realitu. Teoreticky je tu možnost technické opravy zvukového záznamu i co do výslovnosti (přesněji výsledného znění), ale bylo by to dobře? Neztratilo by se to, co je pro mluvený projev podstatné, totiž osobnost mluvčího?

Je to dobře – nebo špatně?

Bibliografie

- Durdík J., 1873, *Kallilogie, čili O výslovnosti*, Praha.
- Hála B. aj., 1967, *Výslovnost spisovné češtiny I, 2.*, doplněné vyd. Praha.
- Havránek B., 1962, *Demokratizace spisovného jazyka*, Studie o spisovném jazyce, Praha, s. 145–148.
- Havránek B., Weingart M. (eds.), 1932, *Spisovná čeština a jazyková kultura*, Praha.
- Hůrková-Novotná J., 1995, Česká výslovnostní norma, Praha.
- Krčmová M., 2003, *Mluvenost a psanost jako slohotvorné činitele*, v: *Sborník prací Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě*, D3, Opava, s. 29–35.
- Krčmová M., 2008, Úvod do fonetiky a fonologie češtiny pro bohemisty, Ostrava.
- Mathesius V., 1932, *O potřebě stability ve spisovném jazyce*, v: B. Havránek, M. Weingart (eds.), *Spisovná čeština a jazyková kultura*, Praha, s. 14–31.
- Palková Z., 1997, *Fonetika a fonologie češtiny*, Praha.
- Romportl M. aj., 1978, *Výslovnost spisovné češtiny II*, Praha.
- Trávníček F., 1935, *Správná česká výslovnost*, Brno.
- Trávníček F., 1940, *Spisovná česká výslovnost*, Brno.
- Weingart M., 1932, *Zvuková kultura českého jazyka*, v: B. Havránek, M. Weingart (eds.), *Spisovná čeština a jazyková kultura*, Praha.
- Zeman J., 2008, Česká ortoepická norma, Hradec Králové.

MARIE KRČMOVÁ

The norm of received pronunciation, its description and acquisition

Summary

The norm of received pronunciation and its description in the codification does not have a long tradition. Beside short remarks in grammars, several short individual works were written since the mid-19th century but they were usually not generally accepted. Although 75 years ago, general guidelines for the codification of the pronunciation in Czech were proposed, followed by the first publication 60 years ago, its practical implementation was difficult. It should have an impact on public speech but the articulation mechanism is fixed naturally since childhood, and the defects are hard to remove without motivation. What is more, pronunciation instructions are presented in a written form, and it is necessary to express them with the user – a layman – in mind. Still, endeavours should be made to understand and to codify the pronunciation norms.

Keywords: Czech language, received pronunciation, description the norm, codification, acquisition